

СТАТИИ

✓ СТЕФАН СТАМБОЛОВ В ЧАСА НА РАВНОСМЕТКА

Андрей Пантев

В един зноен летен следобед на 1895 г. в центъра на София бе посечен министър-председателят в оставка Стефан Стамболов. Три дни след това той почина в тежки мъки от раните си. Цялата европейска преса отбеляза дивашкото убийство на “българския Бисмарк”, а някои вестници в Северна Америка също отбелязаха това отблъскващо злодеяние. Светът бе шокиран, освен самите българи. От довчерашните славославия към всемогъщия диктатор бе останала само злобата към поваления. Противните сцени, съпътстващи неговото погребение, отвратиха дори и онези чужди наблюдатели и дипломати, които не одобряваха методите на Стамболов. После тежка сянка на омраза и забвение падна върху него, която бе засилена, но не бе измислена през последните 45 години. Стамболов падна на възраст, на която мнозина от неговите опоненти започваха своята политическа кариера. Ако беше останал жив, то през съдбоносната за новата българска държава 1913 г. той щеше да е на 59 години! Кой може да отрече, че неговото присъствие в онези времена нямаше да предотврати бруталния марш на глупостта и манията за величие, които опропастиха България за няколко години?

Стамболов бе нечутият пророк на нашите национални нещастия и забравеният гарант на нашите държавнополитически триумфи. Смисълът на неговото величие може да бъде видян само през лупата на конкретната историческа обстановка тогава и в далечна политическа перспектива. Затова, освен неадресираните патологични славославия с оскърбително закъснение, ние трябва да вникнем в конкретните измерения на неговото място в българската политическа драма, за да не го превърнем в захаросан герой на всички и за всички.

Какво и колко наистина са знаели нашите революционери в навечерието на българското освобождение относно историческата равностметка на европейското развитие от Френската революция нататък? Могли ли са наистина да видят, че през 1848 г. на континента настъпва една кратка “пролет на народите”, която до средата на следващата година завършва с краха на една надежда — надеждата за всеобща, в смисъл всенародна, революция, революция за всички потиснати. Нима след 1871 г. не са видели, че повечето националноосвободителни, социалнополитически и обединителни програми се осъществяват не на Балканите и не чрез могъщо народно движение, а чрез дипломатически комбинации, династически съюзи и кръвопролитни

войни. Бисмарк, Шварценберг, Канинг, Кавур и Палмерстон стават реализаторите на предишните идеи, а не Херцен, Гарибалди, Мадзини, Бабьоф и Кошут. Поразителната политическа импотентност на интелектуалците — водачи на европейската революционна вълна от 1848 г. показва, че може понякога и да искаш да бъдеш демократичен, да искаш да бъдеш народен и да не умееш да правиш това. Всеобщото избирателно право бе дадено на французите не през 1793 г. от якобинците, както искаха те, а чак след 1848 г. — постепенно, по пътя на мирните парламентарни реформи. Обединението на Италия и най-вече на Германия създаде един опасен психологически синдром в европейското политическо мислене, а дори и в общественото мнение — синдромът, че едно справедливо дело може да бъде осъществено по насилствен път и чрез ново насилие. Това ще струва много на германците в бъдеще и не само на тях. Френската демокрация, английският радикализъм и немският романтизъм вървят в опасна близост, на ръба на пропастите на модерния тоталитаризъм. И ако тази очевидна днес опасност не е забелязана от великите мислители и великите дейци на просвещтелството в Европа през целия XIX в., как биха могли да го предвидят нашите революционери, на които страшно много им е липсвало точно онова, което дава силната личност — увереност.

И така, нашите революционери не може да не са били както всички други травмирани от незаглъхналата катастрофа на единствената всеевропейска революция от 1848 г. Както всички други революционни дейци, те страшно са искали да бъдат демократи, но още по-страшно са искали тяхното дело да успее. Не може да не са знаели тъжната съдба на френските и испанските неоякобици, на ирландските фении, на италианските карбонари и на руските декабристи. А също и плачевната посредственост в националното предназначение на латиноамериканските диктатори и новородилите се балкански монарси. Тогава?

В нашите понякога комични усилия да търсим измислени чудеса и несъстояли се произшествия в близко и далечно минало ние забравяме колко достойно в морален и колко опасно в тактически смисъл е била запазена у нас идеята за национална революция, която да донесе паралелни социално-политически съзидателства. Колко много мъжество е трябвало да кажеш, че търсиш чиста и свята република, дори само като емоционален лозунг. По време, когато единствената република със значимост е отвъд Атлантика, а една Швейцария никога не би била република, ако не бе създадена преди ерата на модерния национализъм. Какво до тогава би дал републиканизмът на самите французи? Двама императори: единият — гордо заточен, другият — позорно пленен от прусаките! В този смисъл идеята, та макар и наистина само като идея, за народна революция бе оцеляла условно в Полша и Ирландия и истински на Балканите — сиреч в българските земи. Дали това не бе поредният израз на свещената наивност на незрелите?

Даже и да приемем, че хора като Стамболов не са могли да вникнат толкова дълбоко в интимната същност на европейския исторически процес, защото това не са успявали да сторят много по-образовани от тях ерудити от други страни, до такава истина може да се стигне по интуитивен път много по-бързо и лесно, отколкото по логиката и законите на онова, което днес предпазливо наричаме политическа култура.

С минимално историческо въображение можем да си представим какво чувство за предназначение и каква увереност в способностите си е имал този търновски момък. Та нали той едва деветнадесетгодишен /защото през 1873 г. Ст. Стамболов е наистина на такава възраст/ не само приема пост от една личност, станала легендарна още приживе. Той набързо и безцеремонно преодолява снизхождението, с което е приет в Българско като заместник на Левски; в навечерието на Старозагорското въстание вече пише вдъхновено послание към всички българи; а по време на кратката априлска епопея се държи като революционер ветеран. Той явно се е чувствал неуютно там, където не е сред първите, независимо дали това носи опасности, или само суетен младежки гъдел. Защо не е участвал в Опълчението? — питат язвително неговите агресивни критици. Да оставим въпроса дали наистина е така, да не повтаряме позицията на руското правителство и командване към известните им български революционери, още повече към един Стамболов, с когото одеската полиция вече си е имала работа. Но как можем да си представим Стамболов след всичките истински и по-преувеличени геройства да стои под пагон, да марширува в строй и безпрекословно да изпълнява офицерски заповеди, било то и за близката свобода на Отечеството? Същият този студент, който в турската столица разговаря от името на българската емиграция с един потомствен аристократ като граф Игнатиев, който обсъжда възможностите за общобалканска въстаническа акция след 1875 г., който е дръзнал да предизвика авторитета на един Л. Каравелов?

Разбира се, опитите на много по-надарени от него революционери в света да преодолеят една естествена политическа шизофрения и да се превърнат от генерали на революцията във войници на държавата, са се проваляли и от една разбираема неспособност да се приемат шеметните “спускания” от тази опасна пирамида. Но отчуждението на Стамболов от акции, в които му е съдено да стои в периферията, не би следвало да бъде представяно само в негативната светлина на разочарован водач. Явно, поне до 1886 г. той е имал добра представа какво може и какво не може да се направи както в личностен мащаб, така и по отношение на близките успехи на българската национална революция. Връзките и приятелствата на Стамболов с О. Панов, Т. Кърджиев, Н. Обретенов, Ил. Драгостинов, да не споменаваме за Ботев и срещите му по-късно с Бенковски явно са създали у него една, общо взето, пропорционална представа за намерения, възможност и евентуални резултати в предстоящото битие на нашите освободителни начинания. Ако

е вярно наблюдението за недостига на финес в поезията му, то неговата прозаичност в политическите мечти му е позволявала да разбере и отхвърли наивности в нашето националноисторическо мислене, каквито проявяват много по-зрели като опит и възраст дейци. Това, разбира се, още не означава, че той ги е надраснал като мислене и като поведенчески модел. Но не можем да определим всяка негова постъпка, която се е помещавала и съобразявала със суровите реалности на българското националноосвободително движение като проява на неадресирана и безконтролна амбиция за водачество на всяка цена. В това отношение всичко, казано за Стамболов поне до Освобождението, може незабавно да намери убедителна контрааргументация много повече в утвърдителен, отколкото в осъдителен смисъл. Поне дотогава... Защото в същото време е очевидно, че възрожденското себеотрицание на хъша у Стамболов е заместено от мания за еднолична непогрешимост, която отлично ще бъде използвана от неговите бъдещи политически противници. Но това ще бъде друга пиеса, играна от други герои.

Нека отново накратко се върнем към онези златни години на принудително или интуитивно национално съгласие, което бе постигнато независимо от различията и не само поради смазващото присъствие на един общ угнетител — османската власт. Още в ранните си политически младини Стамболов разбира какво означава тактическият компромис в името на общата политическа реализация, какви скрити хлъзгавини може да крие безпринципната сговорчивост и как следва да се организира едно наложено отстъпление. Той се е вградил дълбоко в многопластовите образувания на българската емиграция, на българските политически сили вътре в страната, на незапните обрати и зигзази в общоевропейската политическа конюнктура, определящи фазите на източния въпрос. На 22 години той вече умее да обединява и координира различните национални сили и фактори и не е преувеличени, ако установим, че в навечерието на Априлското въстание той е единственият водач в общобългарски смисъл "вътре" в страната. И поредното мъчително разочарование, че не е могъл да бъде на висотата на своята историческа задача!

Трябва ли да го обвиняваме, че не е загинал геройски по време на Априлското въстание, а съкрушен, но не и отчаян се завръща в Гюргево, за да започне отново. Защо не е тръгнал на онази горда, макар и леко театрална саможертва, както бе направил един Бенковски? За кой ли път още преди Освобождението ни се натъкваме на противоречиви представи за неговата дейност. Да, както преди, той си тръгва: както впрочем правят или се опитват да направят повечето ръководители. Но какво друго би могъл наистина да стори? Още в началото на годината, когато като търновски апостол се установява в Горна Оряховица, Стамболов е изправен пред познатите мъчнотии и неизвестности на българските съзаклятия. Какво собствено бе останало от грижливо изградената комитетска мрежа на Левски? Не бе ли я

видял с очите си Стамболов още през Старозагорското въстание? Неговите поредни странствувания не донасят много увереност, но не предвещават толкова лесен крах. Останал поради извършените предварителни разкрития и арести фактически без комитет, Стамболов разбира, че и това дело е катастрофално обречено не само като краен резултат, но и като очаквана продължителност.

Особените пълномощия, дадени му от Гюргевския комитет, и особените функции, които той изпълнява в навечерието на въстанието, завършват с неуспех. Замисълът Търновският революционен окръг, а и самото Търново да станат организационен център на бъдещата въстаническа акция пропада, но не защото апостолът не е на мястото си. И ако следва да избягваме двата цвята в историческите описания, можем и да го укорим, че дава нареждане за започване на едно въстание, когато се е вече уверил в неговия близък край. Не бихме и споделили суперлативите на неговите адмиратори за някакви особени личностни приноси към въстанието изобщо. Но можем да допуснем, че Стамболов е тръгнал към изпълнение на взетите решения за въстание и с чувството, че дори и скоро удадено в кръв, то ще изпълни своето тактическо предназначение.

Днес ние отлично знаем, че ако не бяха обречените полски, ирландски и унгарски въстания, нямаше да има полския въпрос, ирландската автономия и австро-унгарския съюз от 1867 г. Знаел е дотолкова Стамболов /и, разбира се, не само той/, че достойнството на един народ не се измерва само с премерения риск на сигурните начинания и че най-сетне трябва да се заговори и за българите, независимо дали поради храброст или от милосърдие. Но каквото и да е нашето разбиране — присъда на неговата дейност, той е фигурата, която стои в първата редица на априлските ръководители, и равностойката от неговата първа политическа възраст е повече от положителна, ако не блестяща. Под този знаменател може да се подведе и неговото по-бледо присъствие /както впрочем и на почти всички професионални революционери/ в Освободителната война като консултант, преводач и доставчик /някои наричат това “спекулативна дейност”/ за руската армия. Неговото име ще се появи отново на преден план в агитацията срещу Берлинския конгрес, в знаменитите комитети “Единство” и в началото на новата борба в македонските вилаети.

Но защо именно Стамболов, а не някой друг революционер, държавник, книжовник и прочие предизвиква толкова нервни и непримирими страсти? Какво собствено прави или разрушава той? Защо дори и покойник този великан и до днес присъства неотстъпно в нашите борби, полемики, съмнения и тревоги? Къде и в какво е неговото истинско или условно, преувеличено или измислено величие в нашия модерен исторически живот? Чисто хронологическите и административни жалони на неговия път в балканската политика са наистина впечатляващи, но не непременно изключителни като

лично постижение. Може би си струва да ги посочим накратко отново. Първа среща със съдбата на нацията — на черковния събор в Цариград през 1871 г., тогава още момче. Две години по-късно — посочен за заместник на Левски и този факт говори достатъчно за самия Стамболов, апостол през 1876 г., учредител и борец за демокрация през паметната 1879 г., един от говорителите на либерализма и съпротивата срещу режима на пълномощията между 1881—1883 г., председател на Народното събрание, с което тази длъжност у нас намира подобаващо олицетворение и създава традиция, доброволец с войнишки шинел /как ли го е понасял?/ на Сливница през величавата есен на 1885 г., главният инициатор за връщането на българския княз през 1886 г. — после регент и най-сетне всемогъщ министър-председател от 1887 до 1894 г.

И при най-механичното и еkleктично наблюдение на неговата политическа кариера може да установим една опасна зависимост — колкото повече “изгрява” звездата на Стамболов, толкова по-гъсти стават буреносните облаци над крехката и условна българска независимост. Дали той е отговорял за изпитателните потребности на своето отечество, или ги е създавал, за да се появи лично? Бил ли е наистина толкова необходим на България, или пък тъкмо неговата властна натура е създавала повече беди и размирици? Най-напред пък какво толкова страшно се е случило или пък е предстояло на България, че Стамболов да бъде “поднасян” тогава и после като неин спасител. Не е ли била призрачна заплахата срещу нея и поради това да се е водила една самоцелна, лично мотивирана и накрая призрачна война.

Ние често, а понякога основателно забравяме, че до 1908 г. формално България не е независима държава. Рядко, но много опасно този факт ни е бил напомнян отблизо и далеч, отвътре и най-вече отвън. Независимо от успеха на съединисткото дело през 1885 г., Княжеството между Дунав и Стара планина и бившата Източна Румелия — някогашните “държави сестри”, си остават и след април 1886 г. юридически разделени. Това, че източнорумелийските депутати заседават в София, че има пълно сливане в институционните структури на двете държави, е прието само де факто от Турция и великите сили. Но това явно нарушение винаги може да бъде извадено наяве и използвано като отлична аргументация за намеса. Българският княз се назначава периодично от султана за главен управител на Източна Румелия и нищо повече. Всичко оттам нататък бе развито по линията на прецедентите, на свършения факт, която винаги би могла да бъде спряна, а и статуквото възстановено. Ако в България нямаше княз, то кой тогава е управител на доскорошната Източна Румелия?

Значи не от монархическа привързаност или от престижна представителност българите страшно са се нуждаели от княз, от символ на неукрепнала и най-вече зависима държава, чиято зависимост е договорно определена с подписите на великите сили. Самата “българска криза” бе програми-

рана и ускорена не толкова от вътрешнопартийни противоречия и политическа нестабилност, колкото от регламентираната постоянна намеса на външни сили и фактори в стопанския и конституционен ритъм на страната. Портата, а чрез нея в зависимост от степените на влияние и всички сили имаха право да признават и отхвърлят парламентарни избори, външни контакти, правителствени промени и държавни начинания. В този опасен политически вакуум следваше да се вмести една личност, която временно, та било и то незаконно, да изпълнява тази дейност, за да бъде ясно на всички, че българското безкняжие не означава българска безпомощност и българска безгласност. Стамболов може би не бе единствената личност, която бе способна на това, но той несъмнено бе единственият политик, който прие предизвикателствата на една такава функция, която носеше преки заплахи за самия него. От "българска криза" следваше да има български изход, дори и когато този изход не бе най-подходящият, трайният и добрият.

И при най-хладнокръвния анализ на съдбата на българите след 1885 г. не може да не се натрапва очевидното заключение, че е ставало дума за бъдещето на тяхната държава. Не непременно за заплаха от руска окупация или от реставрация на османското господство. Триумфалният успех на българското Съединение и бляскавата му защита на бойното поле и в дипломатическата дискусия е тревожен предупредителен сигнал за всички политици на Балканите, че идва часът на държавната изява на най-значимата поне количествено етническа единица на полуострова. Отдавна са изчезнали снизходителните констатации и прогнози относно мястото на малкото българско княжество в Европейския югоизток. Тъкмо тогава настъпва и онзи драматичен разрыв с Русия, който несъмнено е много повече реакция на чуждо, макар и добронамерено вмешателство, отколкото акт на политическа и историческа неблагодарност. Следва още тук да подчертаем всеизвестните за всеки просветен читател факти на непрекъснати отстъпки от страна на хора като Батемберг, Каравелов, Стоилов и на самия Стамболов спрямо непрекъсващите уточнявания и препоръки на руската дипломация.

Но особено след 1885 г. България става държава с вътрешна значимост и нейната постепенна ориентация от покровители към съюзници несъмнено предизвиква вътрешна криза и партийно раздвоение. В същото време около нея се създава едно хомогенно враждебно обкръжение, в което победената в Пловдив Турция, при Сливница — Сърбия заедно с неудовлетворената Гърция постигат незримо стратегическо единство.

Пак по това време на европейския континент се извършват необратими коалиционни прегрупирувания, изживяват се две "бойни тревоги" — през 1875 и 1887 г., когато вече се говори за общоевропейска война. В самата България опиянението на съединистката победа е бързо подменено с ескалацията на руско-българското политическо отчуждение, което колкото повече продължава, толкова повече губи разумните си алтернативи за едно трайно

преодоляване. В българското политическо мислене се настаняват непоклатими противоречия относно мястото на Русия в настоящето и бъдещето на страната и в нейната външна политика.

Няма да повтаряме и възпроизвеждаме сложните обстоятелства, в които възниква и се развива до умопомрачителни крайности руско-българският политически конфликт. Нека само напомним, че до 6 септември 1885 г. военният министър на България неизменно е руснак. На три пъти постът министър на вътрешните работи е заеман от руснаци, а един път министър на просветата е също чужденец — К. Иречек. През март-септември 1883 г. министър-председател на страната е финландец, представител на Русия — ген. Ернрот. През август 1886 г. се формират нови държавни управленчески институции — наместничество и регентство. Следват едно след друго детронация, контрапреврат, който възстановява законната княжеска персона в страната, и после отново принудителна абдикация. Често пъти Министерският съвет манипулира Народното събрание, но и Великите сили, особено Русия, пряко се намесват във вътрешните процедури от парламентарен и конституционен характер. Да напомним ли онази унищожителна телеграма до Батемберг от царя? Споменът за безотговорното напускане на руските офицери пред двойната опасност срещу България през 1885 г. и очакването им на “сръбските победители” в София силно дискредитира вече малкото, което е останало от суеверието на българското политическо русофилство. Глупавата “политика на чувствата”, която Александър III възприема спрямо българската държава още след 1881 г. поради странното заключение, че българският княз е “чужд и враждебен на руските интереси”, прави всичко възможно, за да изчерпи не само преклонението на българите към освободителката, но и често самото търпение на българския национализъм.

Великата спасителна мисия, осъществена през 1878 г. от руската дипломация и руската армия, бе трансформирана в безкрайни напомняния за благодарност и послушание и последвана от условия, от наиздания, които трудно можеше да приеме която и да е страна, независимо от какво и на кого дължи националната си независимост. Често използваният израз “Ние за вас кръв сме проливали” болезнено отекваше в националното самочувствие на българските политици, поставяйки траен знак на отрицание в една наистина свещена илюзия. Този процес, несъмнено двупосочен, никога няма да бъде напълно обяснен, защото в него, освен сурови реалности на една политическа динамика, има и чисто славянска докачливост и амбиция. Но впоследствие той ще стане обект на една отблъскваща политическа експлоатация и ще се нареди като втори след националния въпрос арсенал за партийни спекулации, осъществени с историческа аргументация.

Тогава защо винаги само историците са обвинявани в пристрастия, когато възпроизвеждат една специфична политическа атмосфера? Защо прист-

растието се разбира, прощава и дори поощрява в литературно-художествените пресъздавания на една историческа епоха, а в историографията то е най-дамгосващият епитет и етикет за неприемливост и непочтеност? В тези си изисквания хората забравят, че в науката често има няколко отговора, при това различни и дори противоречиви, и всеки един от тях може да има собствена стойност. Един съвместен учен може да пристъпи безпристрастно към историческата документация, но изводите му могат да бъдат или да изглеждат пристрастни. Първо, защото такава може да се окаже самата документация, колкото и критичен и селективен да е изследователят към нея. Второ, защото при боравенето с вкаменелостите на миналото никой не е имунизиран срещу това да проектира върху тях собствените си не само политически, но и личностни предпочитания, често пъти без да съзнава това. Когато един изследовател се потопи истински в определена историческа среда, тя може да погълне самия него. Защото руско-българската политическа разпра, в която Стамболов е вграден повече, отколкото заслужава, възприема познатите ни размери най-вече поради липса на елементарно чувство за реалност. Как например можем да възприемем формулата на императора, че Русия приема Съединението, но иска изпъждането на Ал. Батенберг, след като тъкмо той, самодържецът, следваше да знае, че в тогавашните чисто протоколни и юридически обстоятелства, в условията на договорно регламентираната българска зависимост от Портата такова решение крие непредсказуеми опасности не само за съединисткото дело, но и за цялата българска държава. Но въпреки това е имало немалко съвременници, които са възприемали сериозно това абсурдно условие и дори са го защитавали като дипломатическа мъдрост. Как тогава един скрупулъозен изследовател ще го подмине, без да се опита да разбере дали е правено от глупост, от преданост или от калкулирана предвидливост?

Пиша това, за да се разбере защо за Стамболов има толкова срещуположни свидетелства от толкова умни и обичайци България дейци. Явно не само личностно заслепление е ръководило техните изблици на гняв или възторг, макар че този мотив съвсем не липсва. Явно те са виждали по различен начин българската политическа драма като реалност и перспектива и са влагали различен исторически пълнеж на развихрилите се страсти и приложените решения. Свирепото и пагубно партийно разединение, което върхлита България, внезапно, но трайно изправя един срещу друг не толкова принципи, отколкото методи на поведение и на решаване на нейните вътрешноинституционни и външнополитически предизвикателства. Отблъскващият, макар и тогава не съвсем неверен лозунг "Без Русия България не може" изразява не концептуални стратегически планове за бъдещето, а и една чисто практическа безпомощност на хора, останали сами и незнаещи какво да правят по-нататък. Тогава един "нихилист и последовател на Дантон и Марат", както вече характеризира Стамболов руската славянофилска

преса, показва, че знае какво да се прави, и от там нататък тръгва неговото толкова ругано “вътрешно убеждение”, което винаги е противопоставяно не само на конституционния ред, но едва ли не на самия разум. Излишно е да привеждаме свидетелства, че у Стамболов няма предварително антируско заслепление. Излишно е да доказваме, че макар и силна личност, той не е роден диктатор. Диктаторите, както и революционерите не се раждат, те се създават.

Това не е оправдание, а обяснение на политическата диктатура за всички времена. Казват, че всеки човек е събитие. Стамболов бе точно обратното — той правеше събития и не случайно тук говорим повече за времето му, отколкото за самия него. Но не можем да отменим всичко, направено ако не от него то с негово съгласие, с познатия ни от близкото минало израз “Това е било необходимо!”. Тук стигаме до обичайните разминавания между намерения и резултати в средствата и целите. Никакви особени обстоятелства и външни опасности не оправдават насилието, арестите, фалшификациите на изборите, военни наказания на цели селища /непозната за XIX в. практика в Европа/, скалъпени процеси, онзи бързо култивиран неадресиран страх, който си остана с характеристика “горе-долу Стамболов” като черта от нашия национален характер. Дали това е предизвикана реакция или начален метод, има малко значение, защото няма селективно степенуване в преценките ни за миналото. Наполеон е толкова важен, колкото и един неграмотен градинар, загинал за величието на Франция. Но само в човешки, в морален план.

По отношение на историческите резултати това съпоставяне не е само емоционално. Никъде няма чист продукт от едно политическо начинание. Да се свързват дефектите на българската демокрация или пагубната външнополитическа ориентация по-късно само със Стамболов и неговото време е все едно да се твърди, че най-важното наследство от Втората световна война е не разгромът на нацизма и стопанското процъфтяване на части от Европа, Америка и Азия, а враждебностите на “студената война” или разрухата на германската промишленост. И ако продължаваме тази паралелна аналогия, след 1894 г. побоищата и политическите преследвания не стават по-малко, а идеите на Стамболов за стопанска независимост и политическа самостоятелност остават в правителствената практика, макар че вече не са продължени с такава последователност и най-вече с такъв успех.

Държавната интеграция, т. е. централизирането на държавната власт никъде и никога не се е приемало като негативно явление, освен ако чрез нея не се реализира потисничество или ликвидация на национални малцинства. Този процес не протича гладко в нито една страна, а неговата методика никога не била привлекателна в смисъл на демократичност. Това, че в България този процес е осъществен едва в последната четвърт на XIX в., тъкмо когато започват дезинтеграционните процеси в империите на Хабсбургите,

Романовите и на Хановерската династия, далеч не означава, че тя е ваксинирана срещу страничните ефекти и политическите деформации, които неизбежно носи този процес. Да споменаваме ли колко кръв се пролива в “просветена” Европа или по времето на “събирането на руските земи”, когато най-сетне е преодолян средновековният сепаратизъм и се образуват “националните” ренесансови държави на континента. После, вие не може да ми посочите нито една страна, където модерната централизация на властта и институционализирането на новите ѝ функции в политически и етнически план да не стават чрез повече или по-малко еднолична власт и кръвопролитие. Дори и да вземем забележителното изключение на САЩ, тя става истинска федерална държава едва след появата и действията на А. Линкълн и след Гражданската война 1861—1865 г. — един от най-разрушителните конфликти в света за целия XIX в. Че в България това става с около 200 години закъснение, не означава, че следва да мине по-гладко. Какво да кажем и тогава, когато току-що започнал и започнал успешно, този процес бе подложен на разрушителното въздействие на българската криза след 1886 г. Колкото и готово и зряло да бе българското възрожденско общество за функциите, отговорностите и символите на модерната държавност, то нямаше онзи близък модел от миналото, който да бъде “извикан” като пример за единство и саможертва в името на държавата, на която българите в продължение на векове гледаха като на враждебна и чужда институция.

Приблизително до 1881 г. общата структура на българския държавен организъм бе конструирана. Проверена във функция бе и българската парламентарна практика. Българската демокрация бе проработила още с първите си стъпки. Но тя още не бе готова да посрещне едно такова изпитание като това от 1885 г. и по-нататък. Защото то бе едно универсално изпитание, което не би понесла по-леко която и да е от новите балкански демокрации, родени от началото на XIX в.

Мислейки си за Стамболов, ние подсъзнателно се опитваме да се отървем от преследващата ни от тогава до днес натрапчива невроза, че нещо излишно и изкуствено се е изправило по пътя към онези големи надежди, които ние и другите възлагат на България в зората на нейното дългоочаквано възкресение. Ние непрекъснато горчиво се вайкаме, че или ни трябва един нов Стамболов, или — точно обратното — вижте колко лошо ни се случи и колко скъпо трябва да плащаме за това, че позволихме Стамболов да ни скара с руснаците, без да съберем от това никакви политически дивиденди от Запада, който не е разрбал нищо за нашите страдания и нашите възжеления. По този начин ние се стремим да се отървем от собствената си неспособност да осмислим и приложим всичко онова, което се случи тогава. Веднъж видели, че можем нещо, ние решихме, че можем всичко, или пък, спрени от неумолимите обрати в нашата история след 1913 или поне след 1919 решаваме, че нищо не сме в състояние да направим за себе си. После

има и друго. В доскорошните ни захласвания по мистиката на “вечната дружба” ние срамежливо подминаваме факта, че се бихме добре, макар и за кратко, срещу “братята освободители” по време на Първата световна война. Ние нямаме доблест да кажем, че в светлината на тогавашната обстановка и на предоставените ни възможности България е направила правилния избор, независимо от тъжната символика, че в името на справедлива кауза тя се нарежда на страната на несправедливостта. Нещо, което един Стамболов би направил с по-голяма решителност и би го декларирал с много поясна почтена прямота. Но в същото време не би допуснал така лековерно да бъдем подвеждани от другите. Защото при целия елитарен скептицизъм или проташко пренебрежение към морала в политиката в крайна сметка се оказва, че морал и интереси могат да вървят ръка за ръка и тогава като че ли повече и по-често успяват!

Но тъкмо от такава морална скрупулوزност, българските дела изглеждаха изградени върху едно свирепо противопоставяне, от което имаше изход само със съзидателната решителност. Кой ли не бе провъзгласяван за дългоочакван български Месия? Кой ли не бе викан да избави България? Царят и Султанът, холандски, шведски и датски аристократи, един опропастен кавказки княз, забравени цариградски чорбаджии и обидени офицери в емиграция. Дори и светата църква бе гибелно разделена, обърнала гръб на Екзарх Йосифа, който не обичаше Стамболов, но подкрепяше неговата политика по Македонския въпрос. Ето в такъв момент се появи политик, държавник и дипломат, който наричаше нещата с истинските им имена и който не се страхуваше от дамгосващи епитети и заплашителни закани. Той разбра, че преди да стане стопански просперираща, политически демократична, социално справедлива, национално и териториално обединена, България следва да постигне вътрешна консолидация, в която институциите на управлението и властта да бъдат спазвани, дори и когато не са одобрявани.

В тази си последователна линия на мъчително и насилствено държавно строителство Стамболов знаеше какво прави и знаеше какво го очаква. Той не бе онзи разкъсван от хамлетовски съмнения и малодушни раздвоения терзаещ се самотник. Той следваше своя път на заздравяване на държавата без концепции и програми, без партии и парламентарни комбинации. Той не бе светец, но неговото дело е по-свято от калкулираното благоразумие на онези, които го оставиха сам не поради принципи, а от страх. Стамболов загина, но “достамболова България” никога не се върна в българския политически манталитет. Затова неговото величие се измерва с една единствена индикация — дори и онези, които неистово го ругаеха, се опитаха да го имитират. Когато успяваха, България печелеше — когато се проваляха, над нас падаше черната нощ на националните покруси!